

A magyar *-t*, *-tt* igenévképző eredete

I. Nyelvészeink általában egyetértenek abban, hogy a *-t*, *-tt* befejezett melléknévi igenévképző (*adott, látott, keresett, várt, talált*) és a *-t*, *-at*, *-et* deverbális névszóképző (*hit, tét, lét, élet, járat, adat, gondolat*) azonos (SIMONYI, TMNy. 480, 508; MELICH: MNy. XI, 346; MÉSZÖLY, A HB. hangtörténeti és alaktani sajátságai 21; BÁRCZI, TihAl. 172). A múlt idő *-t*, *-tt* jelét is egynek veszik a befejezett melléknévi igenév képzőjével. A *-t*, *-tt* igenévképző eredetileg a cselekvés befejezettségét jelölte, később a múlt idő jelének a funkcióját is felvette (SZINNYEI: Hunfalvy-Album 42; KLEMM, TörtMondt. 89; MÉSZÖLY: MNy. XXXIV, 158; ZOLNAI: MNy. XL, 3—4; BERRÁR, Magyar történeti mondattan 24). Az igenévképző és a múlt idő jele eredetileg rövid *-t* volt, a hosszú *-tt* magánhangzóközi geminálódással keletkezett (HB. *odut*, *odutta*).

A képző eredetére két magyarázat van. Az egyik felfogás szerint a *-t* főnév- és igenévképző a *-t* mozzanatos igeképző és a *-v*-igenévképző kapcsolatából keletkezett, melyről a *-v*-igenévképző a nyelvtörténet folyamán lekopott (SIMONYI, TMNy. 476, 479; SZINNYEI: NyK. XV, 268; MNy. XXII, 243; NyH.⁷ 91; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 256—7). Ezen magyarázat szerint a HB. *kinzotviatul*, *üdetvitul*, *intetvinec*, GyulS.: *ieletetiiben*, *nemzetui*, KT. és Sz.: *kezdetuitul*, *scilete(t)vi*, *latotuben*, *latotuot*, valamint a *hitves*, *ötvös* példák *-u*-, *-v*- eleme a lekopott *-v* igenévképzővel azonos.

Ez a magyarázat nagyon bizonytalan alapokon nyugszik. A *-v*- (ős-magyar*- β) igenévképző csak néhány szóban fordul elő, és ezek *-u*-, *-v*- eleme másképpen is értelmezhető. Feltűnő, hogy a *-v*-képző éppen a legrégebb példánkban hiányzik (1055: *zakadat*). Nehezen magyarázható meg az is, hogy a gyanított *-v*-igenévképző előtt, miért hiányzik minden esetben a tövégi magánhangzó (vö. BÁRCZI, TihAl. 172—3).

A másik vélemény szerint a *-t* a melléknévi igenév képzője, ez pedig azonos a *-t*, *-at*, *-et* deverbális névszóképzővel; a régi példákban jelentkező *-u*-, *-v*- a tövégi magánhangzó maradványa (MELICH: MNy. XI, 346; MÉSZÖLY, A HB. hangtörténeti és alaktani sajátságai 23 kk.). MÉSZÖLY a *-t* (> *-tt*) igenévképzőt és a többi vele azonos képzőt a locativusi *-t*-ből származtatja (i. m. 17 kk.).

Az a magyarázat, amely szerint a *-t* főnév- és igenévképzőben a *-t* a képző, a régi példákban mutatkozó *-u*-, *-v*- pedig tövégi magánhangzó, valóban elfogadható. Csupán az a meglepő, hogy a tövégi magánhangzó még a XIV. század közepén is felbukkan (KT. és Sz.: *latotuben*, *latotuot*). Nem lehetetlen, hogy a *-t* főnévképző után a tövégi magánhangzó tovább megőrződött, mint egyéb fonetikai helyzetben.

Az *ötvös* főnév az **öt-* 'önt' ige származéka: *-v-* eleme a *-v-* (< ősmagyar **β*) igenévképzővel azonos, amely teljes töben (a szó belsejében) más fejlődést mutat, mint abszolút szóvégen: **ötšβšs* > *ötvös* (vö. JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXI, 149). A *hitves* a *hit* főnév származéka: ősmagyar **β* (< fgr. **p*) denominális melléknévképzővel és *-s* nomen possessoris képzővel van ellátva. A **β* képzőnek *-ú,* *-ű* a szabályos hangtani fejleménye: *lábú,* *kezü* (SZINNYEI, FgrSprw.² 89; NyH.⁷ 102; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 248). Régi képzések esetén teljes töben *-v-* is lehet az ősmagyar **-β-* nomen possessoris képző megfelelője: **hitšβšs* > *hitves*.

MÉSZÖLY, amint már említettem, a *-t* igenévképzőt a locativus *-t* ragjával azonosítja. Lehetséges, hogy az uráli alapnyelv ősi korszakában rag és képző nem különült el élesen egymástól, de az alapnyelvi együttélés megszűnésekor a kettő már nem volt azonos. Nem lehetetlen tehát, hogy a *-t* igenévképző a locativusi *-t* raggal azonos eredetű, igazolni azonban ezt nem tudjuk (l. még BÁRCZI, TihAl. 172—3).

A *-t* igenévképzőnek a locativus-ragtól való elválasztását az a körülmény támogatja, hogy néhány finnugor és szamojéd nyelvben vannak olyan igenévképzők, amelyek alapnyelvi **tt-* re vezethetők vissza. Ilyen **-tt-* igenévképzőnek a magyar *-t* igenévképző hangtanilag szabályosan megfelelhet. Ezért a továbbiak során kissé részletesebben tárgyaljuk a magyar *-t* képzővel kapcsolatba hozható rokon nyelvi igenévképzőket.

2. A permi nyelvekben találunk olyan határozói igenévképzőket, amelyek *-t-* képzőelemet tartalmaznak. (l. FOKOS: NyK, LX, 275 kk. — A SZERK).

K o m i: *-ten:* PK. *korten* 'bettelnd (Adv.)' (UOTILA, SyrjChrest. 60); NyP. *pukavten* ~ *pukavteñ* 'nachdem man geessen hat' (uo.); P. *siġa pu k a v t e ĩ* (od. *pu k a v t e ĩ ĩ s* od. *pu k a v t e ĩ ĩ a s*) *sunave* 'während er saß, macht er ein Schläfchen' (uo.); Ошын утөт сьывтөн муницө том дөтиназз ['az ablak alatt fiatal gyerekek mentek énekelve'] (Грибанов, Коми-пермяккөй кыв грамматика, Кудымкар 1950, 173); Муниц — д ума — йт т ө н муниц ['ment — gondolkodva ment'] (i. m. 175); мунтөн ['menvén, menés közben'], уджавтөн ['dolgozva, dolog közben'] (i. m. 173).

K o m i: *-teđž:* V. *me tattšij jugditeđž lokta* 'ich komme hierher, bevor es hell wird' (WICHMANN—UOTILA, SyrjW. 375); Sz. *me tattše jugditeđž* (od. *jugditeđž is*) *lokta* 'ich komme hierher, bevor es hell wird' (i. m. 381); V. *šela liđiteđž en kuštij* 'rupfe das Haselhuhn nicht, ehe du es geschossen hast!' (i. m. 375); Sz. *me jur-ši sultteđž polži* 'ich erschrak so, dass mir die Haare zu Berge stiegen' (i. m. 381—2); Sz. *moljas on meššijteđž pir geglašisni* 'die Perlen rollten immerfort herum, bis (wir) einschliefen' (i. m. 382); Sz. *sijes vijmaes kulteđž is* 'sie schlugen ihn bis zum Sterben (d. h. halbtot)' (i. m. 381); U. *neiti-snis sije kuvteđž* 'sie schlugen ihn bis zum Sterben (d. h. halbtot)' (i. m. 402); P. *siġa mene viġas kuvteđž* (od. *kuvteđž im*) 'er schlägt mich tot' (i. m. 410); k o m i i r. n y e l v: Тышкасьöй кувтөдзныд 'Боритесь до (вашей) смерти' (Бубрих, Грамматика лит. коми языка 142); Пөдөр да Василей ... сөйисны и юисны, мый вермисны, пөттөдзыс 'Петр и Василий ели и пили, сколько (букв.: что) могли, до насыщения' (uo.); k o m i - p e r m j á k i r. n y e l v: Вöрись пөттөдз туйыс вöли ... нять ['Amíg az erdőből kimentek, az út piszkos volt'] (Грибанов 174).

U d m u r t : -tož: J. *atajcz keškitož piiez inme vuoz* 'während der Vater schreit, erreicht der Sohn schon den Himmel' (WICHMANN, WotjChrest. 162); MU. *đarato-m-a u-g-a šu itož đarat(i) gumjrid ortš itož* 'bevor du sagst: »Lieb ich oder nicht?«, so liebe (lieber), ehe deine Lebtage auf die Neige gehen' (uo.); Sz. *kulto đžazi* 'bis zu ihrem Tode' (i. m. 163); B. *ulitožad* 'dein Leben lang' (i. m. 162); B. *so šapkajed mužjem vile vu itš tož* 'bevor deine Mütze die Erde erreicht' (uo.) K. *leme u šetoš* 'bis (bevor) der Schnee herunterfällt' (i. m. 163).

A -ten képzős határozói igenévknek az udmurtban nincs megfelelője; a kominak is csak néhány nyelvjárásában (P., PK., NyP.) van meg. A -ten igenévképző -en eleme instrumentalis-rag, a tulajdonképpeni igenévképző a -t-. A -ten képző az adverbialis -ja, -ji ragját is felveszi, ha birtokos személyragok járulnak hozzá: *puka vteňnim* v. *puka vteňnam* < **puka v + ten + ji + m* v. **puka v + ten + ja + m* 'mialatt ülök' (vö. WICHMANN—UOTILA, SyrjW. 410). A *puka vteň* alak a *puka vteňnim* ~ *puka v-teniam* alakokból elvonással keletkezett. Az adverbialis-rag más határozói igenéven is előfordul: -menja: *addzymönja* 'так, что видно', *тырымönja* 'так, что хватает' (Бубрих, Грамматика ... 143).

A komi -tedž és az udmurt -tož igenévképző a terminativus -edž, -ož ragjával van ellátva (vö. UOTILA, SyrjChrest. 48: *muedž* 'bis zur Erde'; WICHMANN, Wotj. Chrest. 140: *tšuknaodž* 'bis zum Morgen').

A komi -ten, -tedž, udmurt -tož határozói igenévképzők tehát igenévképző és határozórag kapcsolatából keletkeztek.¹ Hasonló módon — elativus-raggal ellátott melléknévi igenévből — jött létre a -mist, -misten határozói igenévképző is: *me šo imišt lokta* 'nachdem ich gegessen habe, werde ich kommen' (UOTILA, Syrj. Chrest. 60; FUCHS: FUF. XVIII, 198 kk.).

A komi -ten, -tedž, udmurt -tož képzők -t-je igenévképző.² A -t- képzőnek csak finnugor *tt lehet az előzménye, mivel az egyszerű *t-nek a második szótagnál hátrább a komiban -d- (P. -t-), az udmurtban -t- a szabályos hangtani megfelelője (UOTILA: SUSToim. LXV, 94—5, 96, 103 kk.; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 272—3, 290—1, 298). A geminata *tt-nek viszont mind a komiban, mind az udmurtban -t- felel meg (UOTILA: SUSToim. LXV, 90—91).

Vizsgálódásunk eddigi eredménye: a permi -t- igenévképző és a magyar -t- igenévképző egymással etimológiailag összetartoznak, alapnyelvi geminata *-tt-ből fejlődtek.

3. A chanti -ti, -di, -tá, -dä főnévi és melléknévi igenévképzőt (O. *ivntti* 'játszó'; Ni. *mäntä* 'gehen', O. *pplda* 'fürchten') és a manysi -t- deverbális névszóképzőt (*tüjt* 'hó', *tüji* 'havaz') *-t- deverbális névszóképzőből származtatják (SZINNYEI, NyH. 7 87; FgrSprw. 2 79; GYÖRKE, Wortbildungslehre 18; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 278—9). Hangtanilag azonban semmi akadálya sincs annak, hogy a chanti és a manysi képzőt a magyar és a permi képzőkkel kapcsoljuk össze, mivel az obiugor -t- egyszerű *t-nek is és geminata *tt-nek is megfelelője. BÁRCZI GÉZA is lehetségesnek tartja a chanti és a magyar képzők összetartozását (vö. TihAl. 173).

¹ BUDENZ a km. -lön, -löz képzőt mozzanatos t és lekopott igenévképző kapcsolatának tartja (NyK. XX, 298; Ugor alaktan 224).

² Valószínűleg azonos a -t- igenévképzővel a -t- deverbális névszóképző a km. Sz., I. *kojt* 'Balzplatz (Sz.), Balz (I.)' (< L. *kojni*, U. *kojnīs* 'balzen') szóban (WICHMANN—UOTILA 114, 366).

4. Gemináta *-*tt*-re visszavezethető deverbális névszóképzőket, főnévi és melléknévi igenévképzőket a tavgi- és a kamasz-szamojédban is találunk.³

Tavgi-szamojéd: *-tua, -tea, -ti, -tu*: *ŋarybtatua* 'in die Quer liegend' (*ŋarybta'ama*, 2. *ŋarybtsyama* 'in die Quer legen'), *foratua* 'Hirt' (*foratum*, 2. *forasuum* 'weiden, hüten'), *fankutua* 'betrunken' (*fanká'am* 'trunken sein', 2. *fankujuam*); *ńiletea* 'lebend' (*ńilétem*, *ńiletm*, 2. *ńilejeam* 'leben'), *tasiti* 'kalt' (*tasítim*, 2. *tasisiem* 'kalt sein'), *kundútu* 'Abend', eig. 'schlafen gehen' (*kundá'atn*, 2. *kuntujuina* 'schlafen gehen'), *kidratu* 'Morgen' (*kidu'am*, 2. *kiduasuum* 'erwachen') (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 281—2, 284).

Kamasz-szamojéd: *-t, -tt*: *pištit* 'lachen', Atl. *njurmitt* 'sprechen', Ad. *njurmitt* 'loqui' (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 282).

LEHTISALO a tavgi- és a kamasz-szamojéd képzőket kérdőjellel az egyszerű *-*t*, deverbális névszóképző megfelelői közé sorolja, bár megemlíti, hogy ezek inkább gemináta *-*tt*-re mennek vissza (SUSToim. LXXII, 282, 284). Én az utóbbi lehetőséget tartom valószínűbbnek.

5. Mivel a magyar *-t* (> *-tt*) és a permi *-t* igenévképzők is gemináta *-*tt*-ből magyarázhatók meg, nagy valószínűséggel feltehető, hogy volt az uráli alapnyelvben egy *-*tt*, deverbális névszóképző. Ezen *-*tt*, képzőnek a finnugor nyelvek közül a komiban, az udmurtban és a magyarban (esetleg a chantiban és a manysiban is), a szamojéd nyelvek közül a tavgiban és a kamaszban vannak megfelelői.

Az uráli *-*t*, deverbális névszóképzőnek a lappban (N. *gullát* 'hören'), a finnben (*sanoa* 'sagen', *tehdä* 'tun, machen', *juosta* 'laufen'), a mordvinban (*panžado* 'offen, geöffnet' < *panžoms* 'öffnen, aufmachen'),? a mariban (*puškado* 'weich, sanft, nachgiebig': *pěške-dáš* 'diarrhoë haben'), a szamojéd nyelvek közül a jurákban, az osztják-szamojédban és a jeneszeji-szamojédban vannak megfelelői. Ide szokták vonni a m. *száraz* szóban levő *-z* képzőt, valamint a már tárgyalt chanti és manysi deverbális névszóképzőket is (SZINYNYEI, NyH.⁷ 86; FgrSprw.² 79; GYÖRKE, Wortbildungslehre, 17—8; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 273 kk.).

Érdekes, hogy azokból a nyelvekből, amelyekben az uráli *-*tt*, deverbális névszóképző képviselve van (komi, udmurt, magyar, ? manysi, ? chanti, tavgi- és kamasz-szamojéd), hiányoznak az uráli *-*t*, képző megfelelői. A m. *száraz* *-z*-je az egyetlen kivétel! Azokban a nyelvekben viszont, amelyekben uráli *-*t*, *-re* visszamenő deverbális névszóképzők találhatók (lapp, finn, mordvin, ? mari, jurák-, osztják-, és jeneszeji-szamojéd), nincsenek meg a *-*tt*, deverbális névszóképző folytatói.

A fentiek alapján feltehető, hogy a különféle nyelvekben a két képző közül valamelyik a másik funkcióját átvéve, azt fokozatosan kiszorította olyannyira, hogy az egyes nyelvekben vagy csak a *-*t*, vagy csak a *-*tt*, deverbális névszóképző folytatója maradt meg. Arra is gondolhatnánk, hogy az uráli alapnyelvben eredetileg csak *-*t*, deverbális névszóképző volt, amely még az uráli együttélés korában az alapnyelv bizonyos nyelvjárásaiban, *-*tt*,-vé geminálódott.

Bármelyik feltevés bizonyul is igaznak, annyi bizonyos, hogy egyes finnugor és szamojéd nyelvekben az uráli *-*t*, másokban viszont az uráli *-*tt*, deverbális névszóképző megfelelői vannak meg. RADANOVICS KÁROLY

³ A szamojéd igenévképzők terén nyújtott hasznos tanácsokért HAJDÚ PÉTERNEK ez úton is köszönetet mondok.

Obi-ugor etimológiák

1. Chanti *pəp3* 'Boden' ~ manysi *patit* 'nyom, fenék'

1. A címben megjelölt chanti és manysi szót tudomásom szerint először BUDENZ vetette egybe rokonnyelvi szavakkal: „oszt. *pede*, *pete*, osztS. *pite* 'fenék' (Grund, Boden): *kur-pede* 'planta pedis', *két-pede* 'Handfläche' | vog. *päti*, *pätit*, vogD. *pät*, *pätü* 'fenék': *lajl-pätit* 'lábtalp', *káp-pätit* 'hajó feneke kívülről', *ponk-p.* 'fej-tető' (azaz: 'kopfplatte') | zürj. *püdös*, *püdäs* 'fenék', fundus: *ki-püdäs* 'tenyér' (azaz: 'Handfläche') | votj. *püdes* 'fenék', *püd¹* 'láb' (azaz eredetileg: 'talp') | cser. *pundaš* (*vundaš*) 'fenék': *puš-pundaš* 'hajó feneke', *jol-vundaš* 'talp', *vuj-pundaš* 'fej-tető' | md. mdE. *potmaks* 'fenék' (NyK. VI, 464).

BEKE a fenti egyeztetést nem fogadja el. A szócsaládnak csak a mari, az udmurt, a komi és a mordvin tagját tartja etimológiailag összetartozónak (NyK. XLV, 352). BJÖRN COLLINDER-nél a következő egyeztetést találjuk: mari *pundaš* 'bottom, the lowest (or hindmost) part' ~ *pundöš*, *pundös* 'stump' ~ udm. *pydes* 'bottom; sediment, grounds' ~ km. *pydös*, *pydes* (FUV. 135). COLLINDER tehát a szócsaládnak csak a mari és a permi nyelvekbeli tagjait véli etimológiailag összetartozóknak, a mdE. *potmaks* stb. szót elválasztja tőlük.

2. A mari P., B., UJ., CÜ. *pundäš*, K. *pə'ndäš* 'fenék' (NyK. XLV, 352), kmI. *püdes* 'Grund, Boden' és az udmG. *püdes*, M., J., MU. *püdes* 'Boden, Grund' (WICHMANN, WotjChrest. 94) szók származékszavak: a fgr. *s denom. nomenképzővel vannak képezve. Ezen *s-képző szabályos megfelelője a mariban -*aš*, -*äs*: KB., J. *eryäš*, J., U., B. *eryaš* 'Knabe' (< *eryä* 'Sohn, Knabe'), a komiban -(*e*)s: *ares* 'jährig' (< *ar* 'Jahr'), az udmurtban -(*e*)s: *urdes* 'Seite' (< udm. *urd* 'Rippe') (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 193—94). A komiban a I. *püdes*, (GEN.) KP. *pedes* 'Grund, Boden, Sohle' szónak az alapszava is megvan: *pyd* 'Tiefe' (WIED.), KP. *pəd* 'Tiefe' (GEN.).

Amikor BUDENZ a cht. *pede*, *pete* és a ms. *päti* stb. szót a jelzett rokonnyelvi szókkal egybevetette, minden valószínűség szerint ősi szókinszbeli egyezésre gondolt. Erről hangtani okokból nem lehet szó. Az egymással feltétlenül összetartozó mrK. *pəndaš*, P. B. *pundäš*, kmI. *püdes*, udmG. *püdes* szavak szóbeljeji konzonantizmusa fgr. *-nt- hangkapcsolatra utal. A fgr. *-nt- szabályos megfelelője a chantiban -nt-, -nd-, -nt-, a manysiban -nt-,

¹ Az udm. M., J., MU. *püd* 'Fuss' szónak a kmI. *pod*: *poden* 'zu Füsse' az etimológiai megfelelője (vö. WICHMANN, WotjChrest.² 93).

-*nd-*, a komiban és az udmurtban egyaránt -*d-* (P. -*t-*), a mariban pedig -*nd-* [-*δ-*] (NyH. 740; FgrSprw.² 34). A mari, a komi és az udmurt szók a várható szabályos hangmegfelelést mutatják, ellenben a manysiban és a chantiban nem a szabályszerű -*nt-*, -*nd-* jelentkezik, hanem -*t-*, -*v-*, -*v-*. Ezen hangtani akadály miatt nem beszélhetünk a manysi és a chanti, valamint a velük kapcsolatba hozott mari, komi és udmurt szók közötti ősi egyezéstről, bár e rokonnyelvi szók mégis összefüggnek egymással. Véleményem szerint ugyanis a chtDN. *pəvz* és a ms. *patit*, *päti* (BUD.) a km. *pyd* (WIED.) 'Tiefe' szó átvétele (az *y i* hangot jelöl).

A komi *pyd* (WIED.) 'Tiefe' szónak is 'fenék' lehetett a korábbi jelentése. Erre utalnak a belőle alakult *pidji*, *piddi*, *pidla* 'miatt, -ért, helyett' névutók és a belőle képzett *pides* 'Grund, Boden' származékszó is.

3. Feltevésem bebizonyításához felsorolom a chanti és a manysi szónyelvjárási alakváltozatait:

Chanti. Északi: Kaz. *pätj* 'Boden, Sohle (eines Gefässes, Bootes, einer Grube, des Schuhs, Fusses, Schneeschuhs); innerer Winkel, Ende (eines Sees, einer Flusskrümmung, einer Bucht, einer Uferwiese), hinterer Teil (eines Hauses, Speichers), (im Innern) Hinterwand'; Ni. *pätz* = Kaz. '(selt.) Kufe (der Narte, des Schlittens)'; O. *pädi* = Kaz. (KARJ.—TOIV. 764b).

Déli: DN. *pəvz* 'дно | Boden'; DT. *pä-vz* pl. *pä-ve't* 'harter Boden, mit Nadelwand bewachsenes Gelände?; Stück Uferwald'; (KARJ.—TOIV. 763a).

Keleti: V. *pätz* 'дно | Boden; Buchtwinkel, Ende, Stelle ohne Ausgang'; Vj. *pätä* = DN.; Likr. *pätz*, Trj. *pätz* 'Boden; Ende (eines Weges, einer Bucht, wo man nicht weiter kommt)' (KARJ.—TOIV. 763a); J. *patä* (*patäm*) 'Boden, Grund' (PAAS. 180).

Manysi: É. *patit* 1. 'nyom | Spur', 2. 'fenék | Grund'; B. *patä*, D. *pätt-* id.; É. *puñk-pättä* 'feje bubja | Kopfwirbel' (SZILASI, VogSzj.: NyK. XXV, 334); *pätit*, D. *pät*, *pätü* 'fenék' (BUDENZ: NyK. VI, 464); *patit* 'основание, начало'; *patä* 1. 'дно, основание; 2. подошва' (CSERNYECOV, Мансийско-русский словарь).

4. A komi szóeleji *p-*nek a chanti nyelv komi jövevényiszavaiban *p-*, Trj. *p'*-, a manysiban *p-* felel meg szabályszerűen. Ilyen megfelelést találunk a chtDN., Fil., Szogom., Cing., Kr. *pürəš*, V. *pörəs*, Trj. *pörəs* 'Schwein', a manysi AK. *pürs*, KK. *pörš* id. < kmV., AV., Sz., Pecs. stb. *porš* 'Schwein' szóban is (TOIVONEN: FUF. XXXII, 51). — A km. *i* hangnak a chantiban többnyire redukált magánhangzó felel meg. E redukált hang nyelvjárási változatai az ősch. **a* szabályos folytatóival mutatnak egyezést (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 138). Az ősch. **a*-ból V., Vj. *a*, Szurg. (Trj., Jug.) *a*, Irt. (DN., DT., Kond.) *a* és DT. *ä*, Ni., Ser., Ber. *ä*, Kaz. *ä*, O. *a* fejlődött (STEINITZ, OstjVok. 97). Ezt a szabályos hangmegfelelést látjuk a chtV. *petz*, Vj. *pätä*, Trj. *pätz*, Jug. *patä*, DN. *pəvz*, DT. *pä-vz*, Ni. *pätz*, Kaz. *pätj*, O. *pädi* szó nyelvjárási változataiban. A msÉ. *patit*, D. *päti* stb. alakok *a*, ill. *ä* vokálisa szintén szabályos megfelelésnek mondható. Hasonló megfelelés van még a következő komi jövevényiszókban is: chtKaz. *kär* 'Schwarzspecht', ms. *kar* (AHLQV.) 'Specht', *kar*, *kär* (MUNK—SZIL.) 'Drossel' < kmPecs., P. *kir* 'ein schwarzer Vogel mit hartem Schnabel, so gross wie die Dohle (Pecs.), Specht (P.)', (TOIVONEN: FUF. XXXII, 30); chtDN. *kərəš* 'hoch, hochgewachsen, lang', Fil., Cing., Szogom., Cseszn. *kərəš* 'hoch', Ni. *kərəš*, Kaz. *kärəs* 'hoch,

ВЫСОКИЙ'; ms. (MUNK.—SZIL.) *kar's, kars* 'hoch' < kmV., Sz., L., I., U. *gir's* 'gross, von grosser Art, gross von Wuchs, grobkörnig' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 33).

A komi *-d*-nek intervokalikus helyzetben a chanti nyelv komi jövevény-szavaiban *-t-*, *-t̥-*, *-t̥-* (Trj.), *-d-* (< *t̥*), *-d-* (< *t*), a manysiban *-t-* a szabályos megfelelője. A chanti nyelv keleti nyelvjáróterületén a *t̥*, valamint gyakran a *k* is intervokalikus helyzetben megnyúlik félhosszú vagy hosszú mássalhangzóvá: Ni. *p̄t̄z*, DN. *p̄p̄z*, ellenben félhosszú mássalhangzó van a V. *p̄t̄z*, Vj. *p̄t̄ä*, Trj. *p̄t̄z*, Jug. *p̄t̄ä* alakokban. Ugyanezt a megfelelést láthatjuk a következő komi jövevénytőben is (a Vj. nyelvjárásban itt is félhosszú *t̄* van!): cht. DN. *m̄p̄ä't̄ä* 'mieten, pachten; dingen', DT. *m̄p̄ä't̄ä*, Fil. *m̄p̄ä't̄ä* 'mieten', Vj. *m̄ä't̄ä* 'mieten, dingen; sich verdingen', O. *m̄ä't̄ä* 'dingen, mieten', ms. (AHLQV.) *m̄t̄lam, m̄t̄elam, metelälam* 'mieten' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 44). Mint említettem, a chanti keleti nyelvjáróterületén nemcsak a *t*-hangot, hanem gyakran a *k-t* is hosszabban ejtik. Pl. DN. *iğcä'n* 'Teil, Anteil', O. *iğgä'n* id., Mj. *iğkän'*, Trj. *iğkän'* id. (TOIVONEN: FUF. XXXII, 16).

A manysi *patit, p̄ti* *-t-*-je is szabályos megfelelője a komi *d*-nek. A *pattä, patta* (CSERNY.) alak *-tt-*-je a cht. félhosszú *t̄* eredetével ellentétben valószínűleg nem geminálódással keletkezett, hanem benne a *-ta, -tä* elem képző. Erre az alábbiakban még részletesebben kitérek.

A km. *pyd* (WIED.) mássalhangzóra végződik, a cht. és ms. szó végén vokális mutatkozik. TOIVONEN (FUF. XXXII, 145) szerint néhány esetben az egy-szótagú, mássalhangzóra végződő komi szóhoz a chantiban (s hozzátehetjük: a manysiban is) magánhangzó kapcsolódik: *z, ə (e), i*.² Ezzel a jelenséggel találkozunk a cht. DN. *p̄p̄z*, V. *p̄t̄z*, Kaz. *p̄t̄z* stb., ms. *p̄ti, p̄t̄ä* szavakon kívül a következő szóban is: cht.É. (PÁPAY) *lāki* 'Ball', Ni. *lāks'* 'ein Ball im Kampfe der богатых'; ms.É. (MUNK.) *lāki* 'Ball' < kmP. *lak* 'Ball' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 39); cht. DN. (Szalim) *iğcä* 'tüchtig, fest', V. *iğkz* 'tüchtig, sehr', ms. (MUNK.—SZIL.) K. *šak*, P. *šak*, KL. *šākä*, É. *saka* 'sehr' < km. Sz., L., P. *žik*, I. *džik* (TOIVONEN: FUF. XXXII, 80).

A msD. *pät, p̄t̄ä* (NyK. VI, 464) alakok *t̄* hangja palatalizáció következtében jött létre. A manysi déli nyelvjáróterületén gyakori jelenség a palatalizálódás: É. *kit* 'kettő', T. *kit* id. A *t* többesjelnek a tadvai nyelvjárásban *t* felel meg: *äwit* 'leányok' (MUNKÁCSI, VNyj.: 260—61).

A ms. *patit, pattä* alakok bizonyos vonatkozásban magyarázatra szorulnak. A *patit -it* eleme denominális nomen-képző. Vö. manysi *mil* 'mély': *tal militné* 'öl mélységnyire'; É. *χgsä* 'hosszú': AT. *kit ärsën khčsti sgrt* 'két rőf hosszúságú csuka'; chanti DN. *χōu* 'lang'; DN. *χōua't̄* 'Länge' (SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 451; BEKE: KŠz. XII, 271—3; ALH. II, 339—347; LEHTI-SALÓ: MSFOu. LXXII, 317—19).

A *pattä* változat *tä* eleme is azonos lehet az említett denominális nomen-képzővel azzal a különbséggel, hogy a *-tä* képző — éppúgy, mint a *-ti* képző a *khčsti* 'hosszúságú' származékban — végvokalist is tartalmaz. Néha a chanti képző végén is mutatkozik magánhangzó: Kr. *mätä'tt̄z, -ät̄t̄z* 'Tiefe, tief (Was-ser)' (KARJ.—TOIV. 557a). A *-tä* elem képző volta mellett vall az is, hogy ez többnyire nem palatalizálódik, míg a tőhöz tartozó *t* igen: KL. *p̄ ä t̄ t̄ ä šästēm p̄ ä t̄ t̄ i η suj* 'a föld (feneke) benőtt földes berket' (SZILASI: NyK. XXV, 334).

² E. ITKONEN valószínűnek tartja azt, hogy az obi-ugor nyelvek mai végvokálisai többnyire másodlagosak (Vir. 1957 : 314).

2. Chanti *säj* 'Teil hinter etw.'. ~ manysi *saj* 'mög'

I. A chtO. *säj* 'Teil hinter etw.' és a msÉ. *saj* 'mög' szónak a következő nyelvjárási alakváltozatai fordulnak elő (a manysi szóra csak az É. és a KL. nyelvjárásból van adatom!):

Chanti. Északi: Kaz. *sqj* 'Schutz, Teil hinter etw., Schatten, geschützte Stelle, geschützt, nicht vom Wind getroffen', (KARJ.—TOIV. 816a); Ni. *säj* = Kaz. (uo.); O. *säj* = Kaz. (uo.);

Déli: DN. *säj* pl. *säjəj* 'Vorhang, Gardine um das Bett herum; Raum hinter etw., Schutz'; (KARJ.—TOIV. 815a); Kos., Szogom *säj* 'Vorhang' (uo.); Fil. *säjnz* 'takana | hinter'; *säjə* 'takana (!) | hinter'; *säjjuat* 'takaa | hinter-hervor' (uo.); Cing. *säj*: *säjnz* 'takana | hinter'; *säjə* 'taa hinter (wohin)'; *juχ sāj uχ m'kat* 'puun takaa ei näy' (uo.), Kr. *säj* 'Vorhang; Raum hinter etw.' (i. m. 815ab).

Keleti: V. *säj*, *säj* (*säj* $\frac{f}{t}$, *säjəm* 'Zwischenwand aus Brettern, Verschlag, Scheidewand, ... *juχ sāj inz* 'puun alla, varjossa, под кустами, ветками' (KARJ.—TOIV. 815b); Vj. *säj* 'lautainen, vaatteinen) väliseinä', VK. *säj*, Likr. *säj*, Mj. *sāj* 'Schirm (gegen die Sonne od. den Wind); als Windschutz hergestellte Wand aus Birkenrinde; Verschlag, Zwischenwand aus Brettern' (KARJ.—TOIV. 815b—816a); Trj. *sqj* 'Wand des Schlafwinkels; Schlafwinkel, Brettverschlag, durch Bretter abgetrennter Teil der Jurte; mit Bettvorhängen umgebene Schlafstätte (bei den Russen)' (KARJ.—TOIV. 816a).

Manysi: É. *saj* 'mög | abseits gelegener Ort', pl. KL. *saj-mō* (SZILASI, VogSzj; NyK. XXV, 393); É. *sajit* 'mögött' *sajnel* 'mögöl', *sajne*, *sajin* 'mögé'; *juw-sajin üntteuw*! 'üljünk a fa mögé'; *at juw-sajnel kwonel mowéltäl'n*! 'öt fa mögül kerüld ki!' (MUNKÁCSI, VogNyelvj. 19).

A chanti és a manysi szónak az alábbi rokon nyelvi megfelelőit ismeri a szakirodalom (SETÄLÄ: FUF. II, 251; PAASONEN, s-Laute 70—73; UOTILA, SyrjChrest. 142; BEKE: Nyr. LXIX, 28; Eesti Keel XIX. [1940], 196):

Komi: Sz., I. *sāj* 'Hinter, Raum hinter etw. (Sz.)' (UOTILA, Syrj-Wortsch.)

Udmurt: *saj* (Szar.) 'hűvösség, frissesség (прохлада) Kühle, Frische' ['Schatten, Kühlung', WIED.] (MUNKÁCSI, Votják Szótár).

Mari: K. *šoj*: *šojəl* 'das Hintere', *šojəl-jol* 'Hinterfuss', *šolno* (< *šojəlno*) 'hinter (wo?)', *šolko* (< *šojəlko*) 'hinter (wohin?)', *šojəlč*, *šojč* 'hinten her'; B. *šajəl* 'Hinter-' *šajəlna* 'jenseits, hinter' (PAASONEN, s-Laute 72).

Finn: *suoja* 'umbraculum; tutamen, tutela; domus; tempestas tepida tempore hiemali', *tuulen s.* 'Zufluchtsort od. Schutz vor dem Winde', *suojata* 'schützen stb.' (PAASONEN, s-Laute 72).

Lapp: N. *suoggje*, P. *suöppä* 'lee, shelter (also: from the current), protection (also against the cold)' (NIELSEN, Lappisk Ordbok). PAASONEN lehetségesnek tartja, hogy a lp. *suoggje* stb. finn jövevényszó (s-Laute 72).

2. A chanti *säj* és a manysi *saj* szónak a felsorolt finnugor nyelvekbeli szavakkal való etimológiai összetartozását a kutatók már régen észrevették. Az etimológiai egybevetésekből az derül ki, hogy a cht. és a ms. szót ezen nyelvek ősi örökségének tartották. (SETÄLÄ: FUF. II, 251; PAASONEN, s-Laute 70—73; UOTILA, SyrjChrest. 142; BEKE: Nyr. LXIX, 38.). Véleményem szerint a cht. *säj* és a ms. *saj* nem tartozik a chanti és a manysi nyelv ősi szókinésébe, hanem mindkét nyelvben a komiból való átvétellel van dolgunk.

Szócsoportunk szókezdő mássalhangzójaul finnugor alapnyelvi alveoláris *s-t tesznek fel (PAASONEN, s-Laute 70—73; BEKE: Nyr. LXIX, 38). A fgr. szókezdő *s-nek a manysiban *t*-, a chanti nyelvjárásokban pedig *l*-, *l*-, *t*-, *i*- szabályos megfelelője. (NyH.⁷ 26; FgrSprw.² 22). A kérdéses obi-ugor szókban nem a várható hangmegfelelés mutatkozik, hanem mindkét nyelvben alveoláris *s*-t találunk. PAASONEN ugyan említ egy-két etimológiát, amelyben a fgr. *s-nek a chantiban és a manysiban *s*- felel meg (PAASONEN, s-Laute 113). Ezek között van helyes etimológia is, de az idetartozó esetek rendkívül kevés száma feltétlenül óvatosságra int bennünket.

BEKE ÖDÖN a ms. *saj* és a cht. *säi* szót szintén ezen nyelvek ősi szavának tartja. (Nyr. LXIX, 38.) BEKE elveti a komiból való kölcsönzés lehetőségét. „Ellent mond ennek az összes nyelvjárásokban való elterjedésük, valamint névutói használatuk, ami föltétlenül a szó régiségét bizonyítja” (i. h. 38). Az, hogy az említett obi-ugor szók valamennyi (vagy sok) nyelvjárásban el vannak terjedve, egyáltalán nem akadály a annak, hogy komi jövevényszóknak tartjuk őket. TOIVONEN „Über die syrjänischen Lehnwörter im ostjakschen” (FUF. XXXII, 1—169.) c. tanulmányában számos olyan komi jövevényszót találunk, amely a chanti nyelv mindhárom nyelvjáróterületén (az északi, a déli és a keleti nyelvjárásban) előfordul. TOIVONEN szerint az ilyen jövevényszók az átvételek legrégebbi rétegébe tartoznak (i. m. 153—5). Úgy gondolom, a cht. *säi* és a ms. *saj* szót amiatt sem kell föltétlenül finnugorkorinak tartanunk, mert névutó keletkezett belőlük. Az obi-ugor nyelvek névutói az obi-ugorság szétválása után a chanti és a manysi nyelv külön életében jöttek létre. Ezért ezeknek a nyelveknek egy régebbi állapotában jövevényszókból is fejlődhetett névutó, ha azokat gyakran használták bizonyos határozói viszonyok kifejezésére. Egyébként egyenesen névutók is kerültek át a komiból a chanti nyelvbe: chtDN. *kè pžá'* stb.: *χόυ k.* 'für lange Zeit' < km. *keže*: V., Sz., Pecs., L. *aski k.* 'zum od. für den folgenden Tag' (FUF. XXXII, 37); Trj. *kí'ntq'*: *mā. kí'ntq'.r em p'irās* 'älter als ich' stb. < kmV. *kündzi*, Pecs. *kündza* stb.: V. *me k. né-kod ez vev* 'ausser mir gab es keinen anderen' (FUF. XXXII, 29).

3. Az előzőekben már jelzett feltevésem szerint a cht. *säi* 'suoja, taka stb.' és a ms. *saj* 'mög' szó a komi Sz., I. *säi* 'taka-, takapuoli' átvétele. A jelentések pontosan fedik egymást, tehát jelentéstani bizonyítással nem kell részletesebben foglalkoznom. Az alábbiakban megkísérlem feltevésemet hangtanilag igazolni.

A) A komi szókezdő alveoláris *s*-nek a chanti és a manysi nyelv jövevényszavaiban többnyire *s*- felel meg. Ilyen megfelelést találunk a cht. *säi*, ms. *saj* szón kívül a következő szavakban is: chtCing. *sär* 'selbstgebrautes Bier der Ostjaken' stb., ms. FL. *sör* 'Bier' stb. < kmV., AV., Sz., Pecs., L., Le., I., U., P. *sur* 'Bier' (FUF. XXXII, 66); chtKaz. *säi'k*, *säi'k*, O. *säi'ax* 'nüchtern, nicht berauscht (obwohl der Betr. etwas zu sich genommen hat)' stb.; ms. (KANN.) TJ. *sei't* 'Verstand, Gedanke', AK. *sä'it* stb. 'Empfindung' < kmL., U. *säid*, V., Sz., L., P. *sad'* 'nüchtern (nicht betrunken) (V., Sz., L., P.), бодрый, wachsam (P.)'; (i. h. 63).

B) A komi elsőszótagbeli *a* hangnak a chanti nyelvjárásokban ugyanazok a képviselői, mint a chanti nyelv eredeti szavaiban az őschanti (Karj.) **ä* (STEIN. **ä*) hangnak: D., K. *ä*, V., VJ. *ä*, Trj. *a*, Ni. *ä*, Kaz. *a*, O. *ä* (FUF. XXXII, 123). Tehát: DN. *säi* (KARJ. OL. 2: DN. *säi*), Kr. *säi*, V. *säi*, *sä'ä*, Vj. *säi*, Trj. *säi*, Ni. *säi*, Kaz. *säi*, O. *säi*. (A chtDN. *säi* stb. szóban STEI

NITZ (OstjVok. 60) óscht. **ä*-t, KARJALAINEN (OL. 272), óscht. **a* hangot tesz fel). Ugyanilyen hangmegfelelést találunk a DN. *kä'sš*, Cing. *käšš*, Szogom *käšš* 'Freude', Kaz. *ky'sš* 'Vergnügen, Freude, Lust, Wille' O. *käs* id. < kmV., Sz., Pecs., U. *gāž*, I. *gāž*, 'Freude, Fröhlichkeit' (FUF. XXXII, 36) szóban is.

A ms. *saj* szóra csak az É. és a KL. nyelvjárásból van adatom. Több olyan komi jövevényt iszól van a manysiban, amelyben a komi *a*-nak a manysi északi nyelvjárásában *a*, *ā* felel meg, éppúgy mint a *saj* szó esetében is: Szo. *sait* 'Empfindung' < km. I., U. *sajid*, V., Sz., L., P. *sad* 'nüchtern nicht betrunken' (FUF. XXXII, 63); FL., Szo. *kāsal-* 'erblicken' < km. Sz., L. *kažalni* stb. 'bemerken, beobachten' (i. m. 37); ms. (MUNK.) *tāk* 'stark', (CSERNYECOV) *tak* 'крепкий; крепость, крепка' < km. (WIED.) P. *tak* 'fest, stark' (i. m. 90). STEINITZ szerint a komi *a* hangot a manysiban többnyire **ä*-vel helyettesítették. Az ósmansyi **ā*-ból az északi nyelvjárásban *ā* lett. (STEINITZ, WogVok. 183). A hosszú *ā*-t (általában a hosszú magánhangzókat) *j*, *w* és gyakran *γ* előtt rövidebben (félhosszú vagy negyedhosszú magánhangzóval) ejtik (i. m. 22.). Innen a msÉ. *saj* vokálisának rövidege. STEINITZ alapján feltehető, hogy a msÉ. *saj* vokálisa **ä*-ből fejlődött. Ebben az esetben a manysi szó csakúgy, mint chanti megfelelője, a jövevénytörök legrégebb rétegébe tartozik.

C) A komi szóbeljei és szóvégi *i* (*j*) hangnak a chanti és a manysi nyelv jövevénytörökjeiben *i* (*j*) a szabályos megfelelője: chtDN., Cing., Szogom, Cseszn., Kr. *nui* 'Tuch, cykno', Ni. *nuj*, Kaz. *noĭ* 'Loden, Tuch; Tuchbekleidung (z. B. Chalot), aus Tuch hergestellter Paletot', O. *noĭ* = Kr.; msFL., Szo. *nuj* 'Tuch' (FUF. XXXII. 45). Ugyanezt a hangmegfelelést találjuk a cht. *süj* és a ms. *saj* esetében is.

3. Chanti *koĭ* 'Jahr'

I. Ez a chanti szó a KARJALAINEN—TOIVONEN szótár szerint csak egy nyelvjárásban van meg: Ni. *koĭ* (harv.) 'vuosi | Jahr' (i. m. 450b). A chanti Ni. *koĭ* 'Jahr' szót a komi *kad* 'Zeit' (WICHM.—UOT. 85b) átvételének tartom. A komi *kad* 'Zeit' szót régebben a következő rokon nyelvi szavakkal egyeztettk: fi. *kotva* 'unbestimmte Zeit od. Zeitdauer; Weile; lange Zeit' ~ lp. *kätfo* 'intervallum temporis vel locorum' ~ cser. *koĭ* 'Jahr' (MUSz. 8; UOTILA, SyrjChr. 90). E. ITRONEN a km. *kad* 'Zeit' szót hangtani okokból elválasztja az egymással etimológiailag összetartozó finn, lapp és mari szavaktól (Pais-Eml. 616—9.). A komi elsőszótagbeli *a*-nak a chantiban számos esetben ugyanazok a megfelelői, mint az óschanti **a*-nak a chanti nyelv eredeti szavaiban: D., K. *o*, V., Vj., *a* Trj. *ä*, Ni., Kaz. *o*, O. *a*, *q* (TOIVONEN: FUF. XXXII, 123). Eszerint a chtNi. *koĭ* 'Jahr' szó vokálisa a komi *kad* 'Zeit' *a*-jának szabályszerűen felel meg. Ugyanilyen hangmegfelelést találunk ezekben a szavakban is: Ni. *ojkä* 'Greis; Mann, Gatte (so nennt die Ehefrau ihren Mann gegenüber anderen)', Kaz. *ojqä* (seft.) 'alter Mann' < komi V., Sz., L., U. *ajka* 'Vater des Mannes, (U. auch) Vater der Frau' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 9); DN. *ro'm* 'ruhig, gesittet, friedlich, still (Mensch)', Fil. *rom*, Cing., Cseszn. *rom* 'ruhig, friedlich', Kr. *rom* 'ruhig; gutmütig', Ni. *rom*, Kaz. *ro'm*, O. *ram* 'gutmütig (auch von Tieren); ruhig; wortkarg' < komi V., Sz., L., I., U., P. *ram* 'sanft, friedlich, ruhig, zahm' (i. h. 60). Ugyancsak szabályosnak mondható a szóvégi komi *-d* és a chanti O., K. *t*, D., V., Vj. *t*, Trj. *t*, Ni., Kaz. *t* megfelelés. Ilyen hangmegfelelés van a chanti Ni. *koĭ* 'Jahr' szón kívül a következő chanti szóban is: DN. *mi't* 'Miete, Pacht', Kr. *mit* 'Miete, Mietgeld; Pacht-

geld; Lohn (eines Arbeiters)', Vj. *miť* 'Lohn, Belohnung', Ni. *miť* 'Dienst', Kaz. *miť* 'Lohn, Arbeitslohn; Fuhrlohn; auch Finderlohn', O. *mit* id. < km. L. I. *med* 'Lohn, Arbeitslohn' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 43—4).

A komi *kad* szó jelentése: 'idő'. A chanti Ni. *koť* szó esetében 'idő' > 'év' jelentésváltozás történt.

2. Jelentésbeli azonosságuk alapján arra gondolhatnánk, hogy a chanti Ni. *koť* 'Jahr' az orosz *год* 'év' átvétele. Azonban hangtani okokból ezt a feltevést el kell vetnünk. A chanti nyelv orosz jövevényszavaiban ugyanis az első szótagbeli orosz *o* képviselői az őschanti **o* hang folytatatóival azonosak: V., Vj. *o*, Szurg. *o*, Irt. *u*, Ni., Ser., Ber. *u*, Kaz. *o*, O. *o* (STEINITZ, OstjVok. 66—7, 96). Ilyen hangmegfelelést találunk ebben a szóban: Irt. *pup*, Ni., Ser., Ber. *pup*, Kaz. *pop*, O. *pop* 'Pope' < orosz *non* (i. m. 67). Mivel az orosz *o*-nak a chanti nyelv Ni. nyelvjárásában *u* felel meg szabályszerűen, a Ni. *koť* 'Jahr' szó nem lehet az orosz *год* 'év' átvétele, hanem — amint fentebb tárgyaltuk — komi jövevényszó.

RADANOVICS KÁROLY

